

УДК 343.222.4(477)

Ю.П. Дзюба

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Питання соціальної обумовленості кримінально-правової заборони певного виду (типу) суспільно небезпечної поведінки (криміналізація) виступають важливою складовою політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. До питань соціальної обумовленості відносяться не лише фактори, що визначають прийняття кримінального закону, а й ті, що детермінують його збереження та вдосконалення, а також відмову від подальшого визнання діяння злочинним (декриміналізація).

Дослідження чинників (факторів), що впливають на створення кримінального закону, вироблення на їх підставі практичних рекомендацій щодо його прийняття (зміни, удосконалення) визначає ефективність кримінально-правової політики. Системна сукупність таких чинників утворює соціологічний субстрат кримінально-правової норми та дозволяє встановити генетичну природу кримінального права.

Головним чинником соціальної обумовленості кримінально-правових норм є суспільна небезпечність діяння. Суспільна небезпечність злочинних посягань полягає в тому, що останні завдають або створюють загрозу заподіяння істотної шкоди суспільним відносинам. Саме шкідливість діянь виступає основним критерієм криміналізації. Тобто шкода, що завдається злочином, є своєрідною матеріалізацією суспільної небезпечності, вираженням її зовні, конкретним актом поведінки людини.

Для з'ясування суспільної небезпечності злочину слід виходити з того, на які соціальні цінності він посягає. Аксіологічний підхід у цьому питанні є визначальним. Саме спрямованість діяння на основні цінності суспільства головним чином й обумовлює його суспільну небезпечність. Такими, що дозволяють з'ясувати суспільну небезпечність діяння та встановити її ступінь, виступають його об'єктивні ознаки, а серед них – об'єкт та відповідні наслідки злочину.

Система цінностей, що панує в суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин. Теперішній етап розвитку держави характеризується тим, що відбувається повернення до основних прав людини й громадянина – тих, що належать власне людині (природні права) і таких, що визначають людину як громадянина (позитивні права). Ієрархія соціальних цінностей, яка виходить з конституційних приписів, зазвичай зображується як “особистість – суспільство – держава” з пріоритетом інтересів особистості над громадськими й державними інтересами.

Аксіологічний підхід знаходить своє безпосереднє відображення у об'єкті злочину, бо саме об'єкт у першу чергу визначає суспільну небезпечність останнього. Система цінностей становить предметне втілення системи діяльності

й суспільних відносин, що виражають сутність життєдіяльності даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя. А отже цінності вирізняються своєрідним онтологічним статусом.

Водночас, предмети об'єктивної реальності, не залежні ні від особистості, ні від людства, узяті окремо, ізольовано від соціуму, не є цінностями. Тільки у поєднанні із соціальними властивостями суб'єкта (у першу чергу з потребами, інтересами індивіда, суспільства або держави) певні властивості предмета обумовлюють його якісний стан як цінності. На додаток зазначимо, що не варто протиставляти природні та позитивні права, що належать людині і громадянину. У цьому сенсі слід уникати уявлення про первинність особистості, вторинність суспільства, що складається з особистостей, та про похідний характер держави. Безпека особистості й суспільства не можна уявити без міцної держави.

Ієрархія соціальних цінностей через об'єкт кримінально-правової охорони відображається як у структурі кримінального кодексу, так і у взаємозв'язку його структурних компонентів. Ніяка сукупність обставин діяння сама по собі, поза суспільними відносинами, не наділена властивостями суспільної небезпечності, а роль об'єкта як фактору суспільної небезпечності діяння настільки значна, що його навіть називають мірилом суспільної небезпечності злочину у цілому.

Водночас, суспільна небезпечність діяння визначається сукупністю його об'єктивних й суб'єктивних ознак, а саме – суспільною небезпечністю власне діяння, способу його вчинення, наслідків, суб'єкта злочину, виною тощо. Причому будь-яка з перелічених ознак може відігравати вирішальну роль у процесі криміналізації. Наприклад, одні й ті самі діяння, вчинені умисно, визнаються злочинними, а з необережності – ні (умисне заподіяння легких тілесних ушкоджень – ст. 125 КК України, а необережне – не становить кримінальної відповідальності). Так само визначальним критерієм криміналізації можуть виступати й інші ознаки, а саме – спосіб вчинення злочину, місце, час, певний мотив його вчинення тощо.

Більшість із зазначених вище обставин можуть, між іншим, відігравати вирішальну роль у процесі криміналізації. Причому суспільна небезпечність діяння визначається однією або декількома, але обов'язково вирішальними ознаками, що схиляють шальки терезів на користь визнання того чи іншого діяння злочинним.

Власне посягання на одні й ті самі правоохоронювані інтереси, що завдають шкоди одним й тим самим суспільним відносинам, можуть по-різному оцінюватися з точки зору їх кримінально-правової регламентації залежно або від способу вчинення діяння в одних випадках, або від його мотивів в інших, або ж від форми психічного ставлення до нього. Зазначені обставини й несуть, поряд з об'єктом, основний заряд суспільної небезпечності відповідного діяння.

Показовим щодо цього виступає досвід законодавчого визначення бланкетних норм Особливої частини КК, при створенні яких у диспозиції статей вводяться так звані криміноутворюючі ознаки: розмір шкоди, спосіб, певні мотиви або мета злочину, ознаки спеціального суб'єкта або ж групи осіб. Для різних

кримінально-правових норм кількісний склад цих ознак неоднаковий. Так, для норм про злочини, що вчиняються у сфері господарської діяльності, такими ознаками є матеріальна шкода із вказівкою, де це можливо, її розміру, корисливі або інші низькі мотиви, насильницький або обманний способи вчинення діяння, посада суб'єкта злочину, повторність, вчинення злочину групою осіб. У нормах про комп'ютерні злочини такими ознаками є шкода, група осіб та спеціальний суб'єкт. У тих нормах, де названих ознак недостатньо, або ж якась з ознак доволі складна у визначенні (зокрема, при формулюванні оціночних понять), законодавець перелічує такі ознаки у поєднанні з узагальнюючим родовим поняттям (наприклад, у ч.2 ст. 194 КК при описанні загальнонебезпечного способу вчинення злочину) [1, 129].

Зазвичай значущість суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, обратно пропорційна кількості факторів, необхідних для конструювання кримінально-правової норми. Наприклад, соціологічний аналіз норми, що передбачає відповідальність за вбивство (ст. 155 КК), свідчить про те, що будь-які посягання на життя, вчинені як шляхом дії, так і бездіяльності, поєднані як з умисною виною, так і з необережною, за будь-яких обставин місця й часу, вважаються злочинними. Достатнім у цьому сенсі є віднесення життя людини до однієї з головних цінностей, визначених у суспільстві.

Отже, саме характер суспільної небезпечності виступає найбільш важливим, хоча й не єдиним критерієм криміналізації. У зв'язку з цим можна виокремити соціально-юридичний і власне кримінологічний аспекти соціальної обумовленості норм кримінального права. Визначення кола злочинних діянь шляхом вироблення критеріїв злочинного й караного та виключення з їх числа діянь із врахуванням цих критеріїв становить, у свою чергу, важливий структурний компонент змісту кримінальної політики.

Безсумнівно, практичні рекомендації, вироблені суміжними з кримінальним правом науками, мають бути врахованими при вирішенні питань криміналізації суспільно небезпечних діянь. Однак низка факторів соціальної обумовленості норм кримінального права настільки значна за кількістю (В.І. Борисов, зокрема, налічує близько 20 таких факторів) [2, 29], суттєві ознаки останніх настільки мінливі та залежні від виду (типу) суспільних відносин, що виступають об'єктом кримінально-правової охорони, а позиції, висловлені в літературі з цього приводу, характеризуються таким ступенем суб'єктивізму, що висвітлення останніх навряд чи доцільне. Різниця у видах, характері явищ, що детермінують кримінально-правову заборону, викликають відмінності як у кількості, так і в змісті факторів, якими обумовлюється існування або прийняття відповідної кримінально-правової норми. Тому виділення найбільш важливих факторів, гетерогенна сукупність яких достатня для пояснення прийняття (зміни) кримінального закону, має проводитися виходячи з предмета дослідження (конкретних кримінально-правових норм).

Слід також врахувати, що правотворчий процес за багатьма ознаками може бути визначений як такий, якому притаманний емпіричний, а іноді й спонтанно-стихийний характер. Але це не звільняє від необхідності вироблення конкретних

рекомендацій щодо криміналізації або декриміналізації тих чи інших суспільно небезпечних діянь.

До низки важливих чинників прийняття або зміни кримінального закону в науці кримінального права традиційно відносять соціально-економічну обумовленість відповідних заборон. У зв'язку з цим звернемо увагу на два аспекти. По-перше, ціла низка суспільних відносин, що охороняються чинним КК, абсолютно не залежить від зазначеного фактору. Кримінально-правова охорона життя, здоров'я, власності тощо здійснюється незалежно від соціально-економічних умов життя суспільства. Тобто, не заперечуючи ролі економічного базису як визначального для всіх без винятку надбудовних явищ, відзначимо все ж таки їхню відносну самостійність. По-друге, при соціальному визначенні кримінально-правових норм слід враховувати можливі негативні наслідки їх прийняття, коли поза виробничою та іншою суспільно-корисною діяльністю може залишитися значна кількість громадян. У цьому сенсі слід розуміти, що саме по собі кримінальне покарання є важким тягарем, що держава бере на себе у зв'язку з забезпеченням відбування покарання. Тому мінімізація засобів кримінальної репресії має бути наріжним каменем кримінальної політики.

Виділяється також політичний фактор у соціальному аспекті криміналізації поведінки та поширеність суспільно-небезпечних діянь. Названі критерії не можуть бути визнані універсальними, тому що існує ціла низка суспільних відносин, посягання на які зустрічаються відносно нечасто (наприклад, державна зрада, шпигунство, бандитизм, тощо). Тому критично сприймаємо так звану концепцію об'єктивної соціальної норми, згідно з якою поширеність діянь пропонується визнавати головним критерієм в алгоритмі соціальної обумовленості кримінально-правової заборони. Тим не менш, у разі вибору засобів кримінальної репресії як альтернативи іншим заходам соціального впливу знов-таки виключно щодо певної, чітко визначеної категорії діянь, його застосування вбачається виправданим.

Ще одним фактором соціальної обумовленості кримінально-правової заборони є її ефективність. Криміналізація діяння доречна тільки тоді, коли використання методів інших галузей права визнається недостатнім для надійного захисту певних суспільних відносин.

Важливе значення у процесі криміналізації має нормативний фактор соціальної обумовленості [3, 155-159]. Цей фактор багато в чому визначає кримінальну відповідальність у нормах кримінального права з так званими бланкетними диспозиціями (господарські злочини, злочини проти громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, тощо). Положення, що містяться в нормах відповідних галузей права подекуди не лише розкривають зміст відповідних приписів а й визначають межі притягнення до кримінальної відповідальності. Так, наприклад, зміни порядку та умов ліцензування, корегування видів діяльності, щодо заняття якими встановлюється заборона, зміна мінімальної заробітної плати, тощо – безпосередньо впливають на визначення кола кримінально-караних діянь. Тобто, кримінально-правова матерія фактично

перетікає з кримінального в галузеве законодавство. А тому використання вказаного фактора у цьому сенсі має бути максимально звужене.

Наступними факторами соціальної обумовленості кримінально-правової заборони виступають історичний і порівняльно-правовий [3, 159-161; 4, 86-87]. Враховуючи всю важливість історичного фактору соціальної обумовленості, слід зауважити, що він також не є універсальним. Наприклад, комп'ютерні злочини навряд чи можна дослідити в історичному аспекті, адже ще кілька десятиліть тому про ці злочини не могло бути й мови у зв'язку з відсутністю відповідного соціального явища (комп'ютеризації суспільства).

Не завжди спрацьовує й порівняльно-правовий фактор. Наприклад, кримінальне законодавство більшості європейських країн і США не містить норму про хуліганство. Зокрема, Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк визнає злочином дебош, вчинений не менш ніж чотирма особами (§ 240.05. статті 240). Польський КК 1997 р. Традиційно замість норми про хуліганство передбачає відповідні норми про злочини проти здоров'я та проти власності, вчинені з хуліганських мотивів. Немає норми про хуліганство у німецькому й іспанському кримінальних кодексах. Незважаючи на це, конструкція складу хуліганства в чинному КК України вбачається достатньо вдалою. Тим не менш, досвід законодавчого моделювання норм про кримінальну відповідальність інших європейських країн та держав СНД щодо переважної більшості злочинів може, на нашу думку, виступати одним з важливих критеріїв криміналізації діянь у чинному КК України.

Література

1. Панов Н.И. Преступление: методологические аспекты исследования и отражения в уголовном праве // Проблемы законности. – Х., 1995. – Вып. 30. – С. 121-129.
2. Борисов В.И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины. – Диссертация д-ра юрид.наук. – Х., 1992.
3. Дзюба Ю.П. Питання міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю у низці факторів соціальної обумовленості кримінально-правової заборони // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. Вип. 17 / Ред. кол.: В.І. Борисов (голов. Ред.) та ін. – Х.: Вид-во “Кроссруд”, 2009. – С. 154-162.
4. Дзюба Ю.П. Щодо компаративного фактору як одного з чинників соціальної обумовленості кримінально-правової заборони // Наука-2009: теоретичні та практичні дослідження: матер. Міжнародн. Науково-практичної конференції, м. Черкаси, 23-24 квітня 2009р. – Черкаси: СУЕМ, 2009. – С. 86-87.

Анотація

Дзюба Ю.П. Соціальна обумовленість законів України про кримінальну відповідальність як складова кримінально-правової політики держави.
– Стаття.

Питання соціальної обумовленості кримінально-правової заборони певного виду суспільно небезпечної поведінки виступають важливою складовою політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. Дослідження чинників, що впливають на створення, зміни, удосконалення кримінального закону визначає ефективність кримінально-правової політики. Системна сукупність таких чинників утворює соціологічний субстрат кримінально-правової норми та дозволяє встановити генетичну природу кримінального права.

Ключові слова: кримінально-правова заборона, соціальна обумовленість.

*Summary***Dzyuba Y.P. Social conditionality of laws of Ukraine about criminal responsibility as a constituent of criminal and legal policy. – Article.**

For the policy of the state in a sphere of struggle against criminality is very important a question of a social conditionality of a criminal-legal interaction of a certain kind of socially dangerous behavior. Research of factors which influence to the creation, changes, improvement of the criminal law defines efficiency of a criminal-legal policy. System consisting with such factors forms a sociological substratum of a criminal-legal rule and allows to establish the genetic nature of the criminal law.

Key words: criminal law impact, social conditionality.

УДК 343.21

Ю.А. Пономаренко

**ДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ В МЕХАНІЗМІ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Проблема поняття дії кримінального закону до цього часу залишається мало дослідженою в кримінально-правовій науці. Певною мірою це зумовлено тим, що і в загальній теорії права досі ще не досягнуто однозначності в розумінні загальних питань дії закону. Між тим, розуміння цього феномену має не тільки принципове теоретичне значення, оскільки, як слушно зазначає Ю.О. Тихомиров, дозволяє виявити та глибше зрозуміти особливості законодавчого впливу на поведінку людей та ефективність такого впливу [14, с. 222], а й важливе практичне, позаяк законодавець у відомому пакеті законів від 11 червня 2009 р. Щодо посилення боротьби з корупцією послідовно протиставляє “набуття законом чинності” та “введення закону в дію”.

Таким чином, першою проблемою, яка постає при визначенні поняття дії кримінального закону, є відмежування її від чинності кримінального закону. Чинність закону є його об’єктивною властивістю, пов’язаною з існуванням закону у часі, як такого [10]. Тому кримінальний закон, який є чинним, не обов’язково може діяти. Такі ситуації мають місце, наприклад, у випадках, коли відсутні юридичні факти, які зумовлюють дію кримінального закону – не вчиняються передбачені ним злочини. І навпаки, може діяти кримінальний закон, який вже не є чинним. Це має місце у випадках так званого “переживання” старого кримінального закону, коли закон, який вже втратив чинність, тим не менше застосовується до злочину, вчиненого під час його чинності, оскільки наступний кримінальний закон посилює кримінальну відповідальність. Тому правильним буде висновок про те, що чинність кримінального закону в часі, тобто його існування у часі, не є залежною від обставин, що зумовлюють його дію, а, навпаки, створює передумови для дії закону. Інакше кажучи, не дія кримінального закону є умовою його чинності, а чинність закону є передумовою його дії, оскільки діяти може бути лише той закон, який є (чи був) чинним, існуючим